ІНТЕРВ'Ю ВІЛЬЯМА РІША (США) З БОГДАНОМ ЯКИМОВИЧЕМ

The Interview with Bohdan Yakymovych byWilliam Rish

– Коли і де Ви народилися?

– Я народився 29 січня 1952 року в селі Серафинці Городенківського району Івано-Франківської області. Це останнє село Покуття – краю, який межує з Гуцульщиною, простягається до Дністра, доходить до Поділля, а на південь межує з Буковиною. Моє село – крайнє галицьке село, а за ним – вже буковинські села Борівці та Киселів. Тобто я народився там, де перетинаються три області: Івано-Франківська, Чернівецька і Тернопільська. Село надзвичайно мальовниче і має дуже цікаву історію, пов'язану з козацькими часами. На його місці було давніше село – Ямгорів. Після того, як Ямгорів знищили татари, тою місцевістю заволоділа, за переказом, пані Серафима. І від її імені село почали називати Серафимці, пізніше – Серафинці. Від топоніма Ямгорів залишилася назва потоку, невеличкої річки, яка витікає в Городенці, теперішнім районному центрі, чи точніше, з-перед Городенки, з її західної частини, і впадає аж у Дністер. Від мого села до Дністра менше 10 кілометрів. Так що для мене Дністер – ріка мого дитинства. При чому він там тече в чудовому каньйоні, і хто не бачив того дністрового каньйону, той навіть не може собі уявити, який він чудовий.

Я належу до доволі старовинного роду, насамперед по лінії моєї бабці Анни Якимович. Її дівоче прізвище – Онуцька – свідчить, що її предки з дрібної підгірської шляхти. Батьки, однак, працювали хліборобами, господарювали на землі, померли дуже рано. Анна мусила опікуватися п'ятьма молодшими сестрами і братом. І це сформувало її характер. Вона була надзвичайно вольовою людиною і знала, що хоче. Ще за життя батьків Анна – найстарша – пішла вчитися в учительську семінарію до Заліщик (тепер міста Тернопільської області). Закінчивши семінарію і ставши вчителькою (це було ще за Австрії, до Першої світової війни), вивчила всіх своїх сестер на вчительок. Семінарією тоді керував видатний український письменник Осип Маковей. Я, наприклад, пам'ятаю дуже добре її наймолодшу сестру Олену. Звичайно, та поступалася старшій сестрі розумовими здібностями, але натомість мала унікальний артистичний талант, могла зробити будь-яку мізансцену і щось моментально таке придумати, як кажуть: хоч плач, хоч скач… Я переконаний, що з цієї людини за певних умов, вийшла б визначна актриса – вона була народжена для сцени. Як вчителька, скажімо, не найкраща, але її перевтілення неперевершені.

Отже, моя бабця була вчителькою, і я походжу, так би мовити, з учительського роду, тому що і мої батьки теж вчителі. Дід мій, Василь Якимович, закінчив коломийську гімназію, тобто здобув класичну гімназійну освіту. Оскільки бабця вчителювала, він змушений був працювати на власному господарстві. Багатими вони не були, але й не бідними. За марксистською термінологією – міцні середняки, радянська влада таких вважала куркулями. Дід був добрим господарем, і оскільки

бабця не мала роботи в рідному селі, то вчителювала в селі Чортовець, за 17-18 км від Серафинців. Чортовець – найбільше село в повіті. Ще в австрійські часи там мешкало понад чотири тисячі жителів. Бабця Анна під час навчального року постійно жила в Чортовці, а дід забирав її додому на вихідні, свята, сам опікувався дітьми. Але бабця добре заробляла і в австрійські, і в польські часи в міжвоєнний період. Вони могли собі купити навіть морґ поля (півгектара) за одну місячну платню бабці. У родині було троє дітей: мій батько Зеновій і його брат Ярослав – близнята та молодша сестра Мирослава. Дядько мій помер під час німецької окупації. Десь пошкодив ногу, почався туберкульоз кістки. І не дивлячись на те, що бабця докладала чимало зусиль, не шкодувала коштів, наймала найкращих лікарів, щоб його вилікувати, все було намарно. Він помер молодим, у 1942 році, не доживши й до двадцяти. Залишилася батькова сестра, яка теж стала вчителькою, як і батько.

У 1951 році мій батько одружився. Молода родина замешкала в селі Серафинці, у хаті діда Якимовича. Мама, Параскевія, була з родини Павчаків, селян-середняків, які жили в містечку Городенці, районному, давньому повітовому центрі. Мій дід по матері, Степан Павчак – діяч радикальної партії, відомий на повітовому рівні, добрий стельмах, навчав учнів. Помер уже за радянських часів, у 1961 році. Я його пам'ятаю, він був дуже вольовою людиною, яка через обставини не використала своїх природних потенційних можливостей. Бабця Анна була з родини Совиків, так би мовити, селяно-міщанкою. Бабця у придане отримала багато поля, а дід мав мало. Але йому дісталася у спадок від батька, Ілька Павчака, велика присадибна ділянка, приблизно гектар землі, де він збудував ще перед Другою світовою війною хату, потім – його найстарша дочка Марія, що вийшла заміж за гімназійного професора Ярослава Гайдукевича. Зараз там, на так званому Фільварковому куті Городенки (тепер вул. В. Винниченка) стоїть і дідова, і тітчина (збудована в 60–70-ті роки XX ст.) хати.

У 1959 році наша родина переїхала зі Серафинець до Городенки, тобто в рідному селі я жив лише сім років. Хату купили батьки, позичивши значну на той час суму в маминої сестри Ганни Парфенюк із Вережаків, яка повернулася із заслання з Сибіру. Довго вони сплачували борги, це було дуже складно на вчительський заробіток. Я пам'ятаю, що ми дуже бідно харчувалися. Хата була старенькою, початку століття. У 1959 році я пішов вчитися до Городенківської середньої школи № 1, яку закінчив на відмінно у 1969 році. До речі, моя мати теж вчитель математики. Обоє батьків ще за Польщі навчалися в Городенківській приватній українській гімназії імені Т. Шевченка Товариства "Рідна школа". Далі мама закінчила спочатку Станіславський учительський інститут, а пізніше Станіславський педагогічний інститут, щоб здобути повну вищу освіту. Батько закінчив Коломийське педагогічне училище і вчителював у початкових класах середньої школи. Працювали після одруження в Серафинцях, а після переїзду в 1959 році до Городенки обоє ходили щодня до Серафинець на роботу. Лише за кілька років маму перевели в Городенку, в середню школу № 1, а батька – значно пізніше. Між Серафинцями і Городенкою 4 кілометри, батьки роками ходили пішки, рідко траплявся такий транспорт, як підвода. Тоді ніякі автобуси не їздили. Тяжке було життя в 50–60-х роках, ніколи не було достатку в хаті. Якщо в австрійські

та польські часи бабця мала статус вчительки та непоганий заробіток і дід був заможним господарем, то після колективізації, експропріяції, коли забрали поле, і коли то все позаганяли в колгосп, звичайно, життя дуже погіршилося. Батько завжди згадує, що дід мав чудових коней, яких у селі більше не було, щотижня їздив за бабцею, привозив її додому. У 40-х роках все забрали до колгоспу, пограбувавши людей, – жити стало дуже важко. Якщо сьогодні хтось каже, що за більшовиків було добре, то або свідомо обманює, або просто нічого не пам'ятає.

– Але чи вони відверто з Вами розмовляли про минуле?

– Звичайно. В моїй сім'ї була дуже довірлива атмосфера, хоча сповідувалася подвійна мораль: діти знали, що говориться вдома, але не мали права говорити про це ні в школі, ні на вулиці. Рідний брат мого діда, Микола Іванович Якимович, був греко-католицьким священиком, який не підписав в 1946-му році зречення від Греко-Католицької церкви. До середини 40-х років він перебував у Тернополі в монастирі, а після того перебрався до Львова. Оскільки він неодружений, монах, то взяв до себе племінника, двоюрідного брата мого батька, Миколу Дмитровича Якимовича. Вони побудували у Львові на Кривчицях, при вулиці Низовій, хату. Отець Микола працював вахтером у Львівському торгово-економічному інституті й був підпільним священиком катакомбної Української Греко-Католицької церкви.

– А Ви знали?

Звичайно, знав. Він хрестив мене і мою сестру, давав мені шлюб, хрестив обох моїх дочок. Коли приїжджав у гості на свою малу батьківщину, завжди зупинявся у нас. Хоча Серафинці за 4 кілометри від Городенки, він ночував у нас. Правив у нас вдома Службу Божу, ми брали в ній участь, тому знали, хто такий наш стрийко Микола, як ми його кликали.

Я від найменших літ добре знав, що таке Україна, що таке боротьба за українську державу, вірив, що Україна колись здобуде незалежність. Як сьогодні пам'ятаю літо 1957 року. Я маленький хлопчик, всього 5 рочків. Тоді якраз почалися випробовування нових типів радянських військових літаків. Ті літаки літали високо над селом, залишаючи за собою інверсійний слід. Сидимо ми ввечері з дідом, його сільськими товаришами на присілку Юрківка – сидимо, а вони говорять: "Літають, літають, дивися вже куди забралися. Ну, нічого, ще їх шляк трафить. Тота Москва мусить завалитися". І я з тією вірою, що Москва мусить завалитися, як Карфаген мусить бути знищеним, жив усе життя. Тут, у принципі, в мене не було ніяких проблем. Звичайно, я не знав деталей боротьби за волю України воїнів Української Повстанської Армії, але моя мама мала якісь прямі контакти з підпіллям під час німецької окупації. Вона працювала в невеликому наддністрянському селі Дубки, на роботу доїжджала. Розказувала про наших хлопців, багато розказувала, ще з дитинства пам'ятаю, як більшовики наших повстанців вбивали і складали під церквою для впізнання. Вона була очевидцем, бачила, як матері підходили до своїх мертвих синів, і як би котрась із них пустила сльозу, то для більшовиків було б зрозуміло, хто мама повстанця. Таких зразу ж вивозили до Сибіру. Я ці розповіді мами добре знав, тому в мене не було жодних національних проблем. Інша справа, що, звичайно, у школі про це не говорили. Ми святкували вдома всі релігійні свята,

але це все було вдома, тихо-ша. І ніхто про це особливо не знав, а хто знав – були такими, як ми.

– Розкажіть про своїх учителів.

Я взагалі мав щастя на чудових вчителів. Мене ще вчили вчителі старої школи, які здобули освіту в міжвоєнний період. Це були великі українські патріоти. Наприклад, вчитель німецької мови буковинець Роман Смеречанський, видатний фахівець та інтелігент, автор підручника з граматики німецької мови для високих шкіл, яким користуються досі в українських університетах. До того ж не лише галичани і буковинці. Я з великою приємністю згадую свою вчительку української мови і літератури Лідію Вікторівну Соколівську родом із Хмельниччини. Її прислали після війни в Городенку молодою дівчиною, і вона вчила нас мови і літератури. Це чудова українка, велика патріотка. Вчителька ще жива. Старенька вже, давно на пенсії. Але як вона нас виховувала! Можливо, не знала галицьких нюансів до кінця, але те, що вона любила Україну до глибини душі, то навіть сумніватися не варто. Вчила нас не лише добре мови і літератури, а й добре виховувала, будучи певний час класним керівником, возила на екскурсії, вчила любити свій край. Ми мали також чудового вчителя фізики – Теслюка Василя Степановича. Кілька років тому він захворів на рак і помер. Викладав свій предмет блискуче, водночас був секретарем парторганізації школи, але він був свідомий того, чому ним став. І виховував так, як треба: організовував походи в Карпати, був головним організатором туристичної секції на зразок Пласту. Про Пласт, звичайно, тоді не йшлося, але ці походи в Карпати, знайомство з рідним краєм – це було щось надзвичайне. Наприклад, Лідія Соколівська, будучи нашим класним керівником, брала у колгоспі вантажівку з критим тентом зверху і на ній ми об'їздили всі Карпати. З ночівлею у Ворохті, під Говерлою. Їздили також до Чернівців, Кам'янця-Подільського та інших місць. Зараз такого у школах не роблять, і я вважаю, що діти втрачають дуже багато. Вимогливою, але дуже фаховою була вчителька математики Романа Мельник.

З приємністю згадую доброго приятеля, друга моєї матері, Сидора Сімка. Це був надзвичайного таланту скрипаль, який здобув освіту в міжвоєнний період. Коли прийшли більшовики, він став вчителем музики, керував практично всім музичним процесом та музичним вихованням усієї нашої школи. Організував хор та оркестр. Учні ходили на хор, співали, я грав в оркестрі. Я вчився вже тоді в музичній школі, грав у різних оркестрах. Пригадую епізод. В оркестрі ми виконували музику нашого другого національного гімну "Не пора", слова якого написав Іван Франко. У нотах було написано так: "Не пора", революційна пісня, – і все. Звичайно, що слів хор не співав, бо ця поезія Івана Франка була забороненою і не друкувалася: наш геній написав, пане Вільяме, своєму народові такі слова:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить.
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жить.

– Я колись це чув.

– Ці слова не могли бути тоді ніяк озвучені. Я не знав їх, допоки мені про це не розказала мама. Пригадую, я прийшов з оркестрової проби і кажу: "Ми сьогодні вчимо нову мелодію, якусь революційну пісню, "Не пора" називається". Мама каже: "Що, що? "Не пора" – революційна пісня? – А ти знаєш, хто написав слова до цієї пісні?" Кажу: "Не знаю." – "Іван Франко. А ти знаєш, що це є наш другий національний гімн після "Ще не вмерла Україна"? – "Не знаю". Тоді вона продекламувала ці слова, і я на все життя їх запам'ятав. Знаючи прекрасно на що вона йде, все-таки не боялася. Не лише моя мама знала гімн "Не пора", що це ніяка не революційна пісня. Це ж знали багато тих, хто сидів у залі й слухав наш концерт, і в душі сміялися з дурних більшовиків, які поняття не мали, що ми граємо на сцені.

– А коли вступили в університет?

– Закінчивши школу, я вступив у Львівський політехнічний інститут, тепер Національний університет "Львівська політехніка". Колись-таки мало стати питання, ким бути…

Мене дуже цікавила історія і література. Але я бачив тяжке вчительське життя, ті жахливі ідеологічні умови, в яких ми жили: одне пишем, друге на ум записуємо. Розумієте, одне робимо, а говоримо інше. Ця подвійна філософія мене дуже вбивала. Я був переможцем обласної олімпіади з історії. Хоча вчителька історії в мене була нікудишня – дружина першого секретаря райкому партії, відомого на всю Івано-Франківщину комуняки Ізота Григоренка. Якщо я згадую Теслюка, Мельник чи Соколівську з величезною приємністю, навіть іншу вчительку з фізики, яка нас недовго вчила і була класним керівником, Світлану Литвиненко, то про пані Григоренко – спогади неприємні. Хоча батьки Світлани Трохимівної були "освободітелями", так скажемо. Я не пам'ятаю, чи вони працювали у КДБ, чи десь-інде, але з тих, яких посилали "совітизувати" Галичину. Однак Світлана Трохимівна ставилася до нас добре, вона виросла в Галичині. Натомість історичку (Григоренко) можу згадувати тільки в негативному плані. Вона нічого нас не навчила, читала слово у слово з книжки весь урок. Можете собі уявити, яка історія була в радянські часи. Моя бабця мала бібліотеку, на стриху. Я читав Грушевського, в мене досі, до речі, є "Ілюстрована історія України" Михайла Грушевського, перше видання 1912 р.

Я зрозумів, що якщо піду на історичний факультет університету, то справжньої історії не вчитиму. З мовою і літературою трошки менше було би проблем. Але я знав, що, наприклад, поезію Івана Франка "Не пора", не зможу ніде виголосити, навіть серед студентів. Тому вирішив стати інженером. Мене зацікавило будівництво. Я вибрав Львівську Політехніку, вступивши на інженерно-будівельний факультет на спеціальність "Промислове і цивільне будівництво". Але, знаєте, то також було роздвоєння душі, бо любив все-таки гуманітарну сферу...

– Богдане Зіновійовичу, коли Ви вступили до Політехнічного інституту і чому?

– Я вже трішки говорив про це. Десь у класі сьомому чи восьмому поїхав на екскурсію до Львова вперше, побачив це прекрасне місто і воно мені сподобалося з двох причин. Я до того бував на предметних олімпіадах на східній Україні, наприклад, в Донецьку, бачив повне російщення міст. А приїхавши до Львова, почув живу українську мову і мені це дуже сподобалося, сподобався старовинний Львів, і я вирішив вчитися тут. Хоча я мав певне гуманітарне спрямування,

але добре знав і математику, і фізику, і хімію. Очевидно, проблема полягала в тому, який же шлях вибрати в житті. Я усвідомлював, розумів, що хотів би бути істориком, але розумів і те, що ідеологічна машина Радянського Союзу працює так, що об'єктивним істориком в Радянському Союзі ніколи не станеш, мусиш займатися не стільки історією, скільки ідеологією, писати неймовірні дурниці, щоб їх побачив світ, або камуфлювати свої думки всякою словесною еквілібристикою. Розуміючи це, я вирішив здобути технічну спеціальність, щоб не мати справ з ідеологічними проблемами. Якщо йшлося про вибір – чому саме будівництво? Мене найбільше приваблювала з усіх технічних спеціальностей архітектура. Якби я вмів малювати, то обрав би спеціальність "Архітектура", але малювати я не навчився, тому пішов вчитися на інженера-будівельника. Я тепер маю щастя в тому, що моя дочка Мирослава стала професійним художником, художником-реставратором, і я тішуся тим, що вона обрала таку спеціальність, дуже її любить. Я пішов суто на інженерну спеціальність, на "Промислове і цивільне будівництво", бо креслити я вмів, а малювати – ні.

У 1969 році, коли я почав вчитися у Львові, то познайомився з надзвичайно цікавою людиною, вчителем української мови і літератури Василем Михайловичем Стасиною. Василь Стасина дуже долучився до того, що я пізніше таки став гуманітарієм, здобув другу спеціальність. Він був старшим від мене на 16 років. Познайомилися ми, оскільки я цікавився старою літературою, на вулиці Валовій, де була букіністична книгарня імені Івана Федорова (Федоровича), першодрукаря. Дуже прикро, що цього магазину зараз нема (на його місці – кафе "Соната"). Ми зустрілися там, познайомилися, бо мали спільні інтереси. Він побачив, що я люблю книжку. Біля тієї книгарні збиралися книголюби, знайомилися, говорили про книжки. Публіка була різною: і українці, і росіяни, і євреї, кожен мав свої, так би мовити, інтереси.

– Чи Ви пригадуєте деякі прізвища?

– Я пригадую прізвища найближчих, з ким я спілкувався, які стали пізніше моїми друзями. Власне відтоді дружу зі Степаном Ковалишином, Володимиром Письком. Степан Ковалишин, окрім того, що був і є книголюбом – прекрасний інтролігатор – людина, яка вміє відреставрувати й оправити книгу. Добре пам'ятаю унікального книгомана Татаренка – кожна книга його бібліотеки була загорнута в папір, щоб не нищилася. Потім – начальника дільниці Спеціалізованого управління № 89 тресту "Укрбурвод" Бориса Марченка. Кілька років тому сталася найбільша наша втрата: 1997-го помер Василь Михайлович Стасина.

Треба сказати, що на початку 1970-х років ситуація була дуже складною: ми не мали права під тією книгарнею говорити про речі, які могли би на нас навести КДБ. Наша група цікавилася винятково українською книжкою, а це само по собі вже було небезпечно. Коли там якісь розмови велися, то з дуже великою обережністю. Але пізніше, коли я вже заприятелював зі Стасиною, то почав бувати в нього вдома. Він спочатку жив довший час при вулиці Севастопольській, це в районі Личакова. Ми вже там нічого не боялися.

Він жив у невеличкій квартирі, спочатку в одній кімнаті, а потім ще звільнилася друга. Усі ті кімнатки були заповнені книгами. Окрім того, величезна

частина бібліотеки Василя Стасини перебувала в його рідному селі Бориничі, недалеко від Ходорова. Я вже мав таку довіру у Василя, що їздив і до нього в село та ознайомлювався з його книгозбірнею в повному обсязі. Я вважаю, що це була справді велика книгозбірня видатного книголюба XX ст. Для Василя Михайловича книга – це щось святе, він не лише збирав книги, а й глибоко їх знав, в нього були унікальні книжки з історії України, справжні "білі круки". Окрім того, Василь Михайлович був високого рівня спеціалістом з історії релігії, вченим-релігієзнавцем, хоч і самоуком. Я так розумію, що за інших обставин цей чоловік міг би стати або професором Богословської Академії, або одним із провідних релігійних діячів. Він був людиною, якої навіть близькі друзі так до кінця і не змогли зрозуміти, особистістю величезних потенційних можливостей, яка знала дуже багато. Він приятелював із видатними людьми, і ми з ними приятелювали, але не знали, ким вони насправді є.

Ось, наприклад, він мене познайомив із Михайлом Сабригою. Цей дуже цікавий чоловік працював звичайним робітником у книгарні "Молодість", навпроти пам'ятника Міцкевичеві. І, мабуть, тільки Василь Михайлович із нашого кола знав, хто такий насправді Сабрига. Ні Степан Ковалишин, ні Володимир Писько, ні я, не знали, хіба догадувалися, що, можливо, Михайло Сабрига – підпільний священик Української Греко-Католицької Церкви. А насправді Сабрига був єпископом катакомбної Церкви. І про це ми дізналися десь лише 1988 року, коли Церква вийшла з підпілля. Стасина дуже добре знав і главу підпільної Греко-Католицької Церкви митрополита Володимира Стернюка. Це прізвище він називав, але нас із ним не знайомив. Звичайно, я добре розумію, що на це були вагомі причини, бо будь-які контакти з людьми, за якими стежив КДБ (а КДБ за Стернюком дуже стежив), були для нас небажаними. Якщо про Сабригу він взагалі нічого не говорив (мабуть, владика Михаїл був особливо засекречений, про якого і всесильне КДБ могло й не знати), то про контакти зі Стернюком розказував у приватних бесідах, але, звичайно, не на вулиці і не під книгарнею, а в себе вдома, в дискретних розмовах. Я дуже завдячую цій людині і скажу, що маю великий гріх: я не написав про нього доброго спогаду, статті, але обов'язково це зроблю. Тим паче, що про іншого свого друга, професора Мар'яна Демського, який раптово помер у 1996 році, з яким працювали, починаючи з 1992 року над українськими військовими статутами, військовим словником, за дорученням Міністра оборони Костянтина Морозова, я такий спогад написав і надрукував у часописі "Дзвін".

Я завдячую Стасині багато чим. Він став великим другом й опікуном моєї родини. Я одружився з Оксаною після четвертого курсу, в 1973 році, ще був студентом, і нам спочатку було дуже тяжко. Ми не мали житла у Львові, жили у квартирі, яку винаймали, мали багато різних проблем, які він допомагав вирішувати. Він був людиною, яка прагнула допомагати людям. Викладав деякий час у школі-інтернаті і ті діти, яких він вчив, стали майже його власними дітьми. З його випускників, теж моїх добрих приятелів, варто згадати Петра Бегена – зараз підполковника міліції, керівника позавідомчої охорони Галицького району міста Львова. Стасина йому дуже багато допоміг у житті, як і його дружині Олі. Фактично, Петро став другим його сином. Стасина мав лише одного рідного сина Юрія. Юрій Васильович Стасина сьогодні працює лікарем. Його прийомним

сином став також став Володимир Левчунь із Крем'янця, молодий хлопець, якому Василь Михайлович допоміг здобути у Львові вищу освіту. Нещодавно Володимир Левчунь приїхав до мене і привіз зі своїм знайомим величезну колекцію книг, що належала священичій родині у Крем'янці, і яку мені вдалося за спонсорські гроші закупити для університетської бібліотеки. Одну з них (надзвичайно цінне видання – "Апостол" львівського друку 1719 року з автографом митрополита Андрея Шептицького) він купив за свої гроші і подарував бібліотеці. Усе це – від Василя Стасини, бо Стасина був другим батьком багатьом людям. Я можу багато ще називати імен, ось, наприклад, Ольга Беген, дружина Петра, – теж його випускниця, і теж особа, якій він дуже багато допоміг, це моя приятелька Ганна Петрусь та багато інших. Спілкування з Василем Михайловичем мене ще більше скеровувало на гуманітарну стежку.

Великим поштовхом до того, щоб я здобув гуманітарну спеціальність, було те, що в 1972 році я поїхав у будівельний загін у Тюменську область Сибіру. Але з будівельним загоном не з Політехніки, а з Університету імені Івана Франка. Цей загін називався "Університетський", а я, як інженер-будівельник, був майстром, тобто відповідав за всю технічну діяльність загону. Працювали ми на будівництві спочатку в місті Сургуті, зараз центр нафтопромислів Західного Сибіру, а потім переїхали до Тобольська – старовинного сибірського міста (фактично – давня столиця Сибіру), відомого місця заслання багатьох українців, революціонерів-декабристів.

У Тобольську, до речі, похований видатний український поет Павло Грабовський. Весь наш будівельний загін був скомплектований з гуманітаріїв Франкового університету, в основному з істориків і філологів. Наші розмови на Тюменщині, спілкування вечорами, ті пісні, які ми там співали, за багато тисяч кілометрів від рідного краю, знову мене підштовхнули стати істориком. І я вже, навіть, подумав, що вернувшись до Львова, пробуватиму перевестись в університет на історичний факультет. Ця думка мене переслідувала, і я справді хотів це зробити. Але сталися страшні події: після другого великого арешту української інтелігенції 1972 року, наступного, 1973-го, почалися розправи над Львівським університетом, над його гуманітаріями, над працівниками академічних установ Львова. З університету тоді відрахували багатьох студентів четвертого курсу, моїх друзів, з якими ми були в Тюмені, зокрема мого дуже хорошого товариша Романа Козовика, з яким я заприятелював там, в Сибіру. Відраховано десятки студентів з історичного, філологічного факультетів, а з роботи повиганяли багатьох – найкращих – викладачів університету з гуманітарних факультетів. Знищено відділ української літератури в Інституті суспільних наук, теперішньому Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича, тобто йшла потужна атака на так звані вияви українського та ще й "буржуазного" націоналізму у Львові. Я спілкувався з тими людьми, і, напевно, моє щастя лише в одному – я не брав участі в підпільному гуртку, який діяв в університеті на історичному факультеті. То навіть не був підпільний гурток, по суті, лише група людей, які випускали стіннівку і які десь влаштовували щось на зразок наукового семінару, якщо дивитися за мірками демократичної держави. За це їх КДБ відрахував з університету. Я не брав участі в тих гуртках, але знав в його учасників, тому також був під загрозою. Здається, мене врятувало лише одне: ніхто з тих, кого відрахували, не проговорився, що я з ними

знайомий. Просто я мав таке щастя, був далеко – в іншому навчальному закладі, і ніхто мене просто не продав – ще такий там вчиться в Політехніці, якого цікавлять ті чи ті національні питання.

Я тоді вирішив закінчити Політехніку, нікуди, як кажуть, не рипатися, здобути вищу освіту, а там – Бог дасть, побачимо, що буде. Політехніку я закінчив із відзнакою. Тоді я вже був одружений. Перша дочка Даруся народилася у 1974 році, якраз тоді, коли я закінчив Політехніку і нас забрали на два місяці на військові збори. Ми навчалися на військовій кафедрі, і для присвоєння офіцерської ранги мусили пройти обов'язкові двомісячні збори в чинній військовій частині. Їх я проходив у Новограді-Волинському, де стояла ціла танкова дивізія Радянської армії.

Після цих армійських зборів я за скеруванням отримав працю у відділі капітального будівництва Львівського автобусного заводу. Як замовник брав участь у будівництві величезного головного корпусу Львівського автобусного заводу, який мав майже 200 метрів у ширину і півкілометра у довжину. Я тішуся, бо там набув багато фахових знань, тому що корпус був унікальний, а я як молодий фахівець там всюди ходив, дивився, перевіряв, стежив, щоби дотримувались проєктні вимоги. Під час будівництва виникало багато змін, які треба було вирішувати дуже швидко і кваліфіковано.

Оскільки був активним у громадському житті, мене швидко запримітили. Комсомольська організація автобусного заводу мала 2,5 тисячі осіб, і, то для Вас тяжко зрозуміти, мала права районного комітету. Це означало, що питання прийому в комсомол вирішувала остаточно і сама виписувала членські квитки. І ось на звітно-виборній конференції мене обрали до складу комітету комсомолу заводу. Зрозуміло, я мусив бути комсомольцем, бо некомсомолець не міг вчитися у вищому навчальному закладі. Обрали мене до комітету комсомолу заводу, а за рік стається подія, яка мала дуже принципове значення в моєму житті. Комітет складався щось із 17 осіб, але там було мало людей з вищою освітою, в основному робітники, службовці, особи з середньою освітою, але секретар комітету комсомолу, перша особа, обов'язково мав мати вищу освіту. І ось, через рік секретаря комітету комсомолу, ним тоді був Володимир Дячишин, призначають начальником заготівельного цеху. Виникла проблема, кого вибрати секретарем комсомольської організації заводу. Серед членів комітету вищу освіту мало тільки двоє осіб. Система така: щоб обрати секретаря комітету комсомолу, треба збирати конференцію, але можна і без неї, якщо обирати члена комітету. Себто тоді можна було обирати лише на засіданні комітету. І ось мене кличе секретар партійної організації автобусного заводу Анатолій Кущ до себе, і каже, що ми хотіли би вас рекомендувати секретарем комсомольської організації. Для мене це була дуже несподівана пропозиція, я був навіть дещо шокований. Кажу: "Я мушу подумати, я маю сім'ю, я мушу порадитись". Прийшов додому і кажу про це дружині. Ми обоє були приголомшені. І тоді пішов до рідного брата діда, отця Миколи Якимовича, який, як я вже розповідав, був підпільним священиком, і розказав йому про те, що мене хочуть зробити секретарем комсомольської організації автобусного заводу. Він мені, як зараз пам'ятаю: "Слухай, Богдане, – каже, – ну, а вони, що не знають, що я – священик?" Я кажу: "Я не знаю, Ви тут довго живете у Львові, а я приїхав звідтам, з Івано-Франківщини, видно, що не знають, раз вони мені таке

пропонують". А він мені: "Знаєш, що, давай подумаємо, а хто ще може бути тим секретарем." Був у комсомольському комітеті ще один хлопець зі Східної України, пам'ятаю його прізвище, але не називатиму. Він каже: "А що то за людина?". Я: "Абсолютно національно несвідомий чоловік". Він: "І всьо?". – "Лише двоє нас із вищою освітою, якщо я відмовлюсь, то виберуть його. Я не знаю, чому на мені зійшлося, чому мені першому запропонували, але, – кажу, – якщо я відмовлюся, виберуть його".

Він тоді каже: "Ми повинні використовувати будь-яку можливість, щоб виховувати своїх громадян в українському дусі. Якщо ти станеш секретарем комсомольської організації, то за будь-яких умов зможеш все робити, щоби не нівелювати нашої національної свідомості". І навів цікавий приклад з власного життя. Оскільки він був підпільним священиком, то мусив на щось жити. А в Радянському Союзі існувало таке правило: раз ти не працюєш, то дармоїд, по-російськи – "тунеядец". І ось, за "тунеядство" людину могли посадити до в'язниці, була така стаття у Кримінальному кодексі. Щоб його не ув'язнили, він працював сторожем у Львівському торгово-економічному інституті, тепер це – Львівська комерційна академія на вулиці Туган-Барановського. Отець Микола мені тоді оповів: "Ось, послухай, що недавно було в нашому інституті. Одному доцентові – дуже хорошій людині, яку я знаю, українцеві, було доручено прочитати перед Великоднем атеїстичну лєкцію". Тоді збирали весь колектив і читали атеїстичні лекції, як правило, перед Різдвом, Великоднем – перед релігійними святами якраз активно займалися пропагандою атеїзму. І каже: "Мене покликали, я сиджу і слухаю, і уявляєш, що той чоловік читав: він говорив про сектантів, про те, яку шкоду ті чи інші секти приносять християнській Церкві, суспільству. Отже, прочитав лекцію, яку я як священик повністю схвалюю, бо ті секти вносили і вносять розкол у церковну структуру та баламутять людей. Бачиш, як можна атеїстичну роботу повернути на добро навіть Церкви і національного виховання". Я послухав його.

Десь за тиждень мене покликали в партком, і я кажу: "Ну, якщо мене виберуть члени комітету, то я не заперечуватиму". Так я став секретарем комсомольської організації заводу в 1976 році. Але оскільки автобусний завод був найбільшим підприємством у Ленінському районі (тепер Галицький район міста Львова), то на наступній районній комсомольській конференції мене обрали членом районного комітету, а районний комітет ще мав таку структуру, як бюро райкому. Якщо членів райкому було десь поза 70, то потім із них утворювалось бюро, яке засідало що два тижні. І мене обрали в це вузьке бюро.

У 1979 році стається дуже цікавий поворот у моїй біографії. Переходить на іншу роботу спочатку другий секретар райкому Василь Луцан, до речі, за фахом історик. Структура така: перший секретар, другий і секретар – це три керівники, але перший – головний керівник, другий секретар – перший заступник, а третій секретар – другий заступник. Отже, йде другий секретар на іншу роботу. Мене кличе перший секретар і каже, що я тебе рекомендуватиму другим секретарем. Я впираюся як тільки можу: "Не хочу я того, не хочу, не хочу, не хочу". Але пройшло два тижні й він теж іде з райкому. Отже, райком залишається без двох перших керівників.

А ситуація склалася така: його батько, водій першого секретаря обкому компартії, тоді Віктора Добрика, був до місцевого божка дуже наближеною люди-

ною. В обкомі партії звільнилося місце інструктора і Олександра Дутка, першого секретаря, беруть туди на цю посаду. Райком комсомолу залишається без обидвох секретарів. Знову ж ситуація аналогічна, як на автобусному заводі, коли треба вибирати між конференціями. До конференції ще довго, щось близько двох років. Секретаря треба обирати з членів бюро. У бюро я наймолодший і з освітою. Мене викликають до першого секретаря райкому партії Юрія Курапова, який всіма силами проводив політику російщення на теренах Львова. Кличе він мене: "Ми вас рекомендуємо на посаду першого секретаря". А далі: "Ну, але ж Ви розумієте, що це питання дуже серйозне, то ж я мушу Вас запитати, чи Ви згідні, а далі буде перевірка". Я думаю: "Обізвався грибом – лізь у борщ", – а вголос кажу: "Перевіряйте, якщо я вас влаштовую, то заперечувати не буду".

Цікава річ: коли хтось каже, що тоді КДБ працював дуже добре, то я стверджую, що таки погано. А чому ? Якби він мав повну інформацію про мене, то я б ніколи не став першим секретарем райкому комсомолу. Вони написали запит, чи мої батьки, родичі не були зв'язані з ОУН, з Церквою – з тим всім, що не підходить радянській владі, і послали його в підрозділ КДБ за місцем мого народження. Оскільки дідів брат отець Микола давно виїхав звідти, жив у Тернополі, а потім був тут, у Львові, то місцевий КДБ не вказав, що той є моїм родичем. Мої безпосередні родичі не були репресованими, не були суджені радянським режимом, тому звідтам надійшла інформація, що я, так би мовити, не маю ніякої "плями" в біографії. Я "пройшов" перевірку, і мене обрали в 1979 році першим секретарем Ленінського райкому комсомолу.

У райкомі комсомолу панувала в основному російська мова. Ситуація була така, що керівник райкому Олександр Дудко розмовляв російською, але всі протоколи засідання бюро велися українською. На пленумах райкому, а їх проводили чотири рази на рік, Олександр Дудко виступав із доповіддю російською мовою, а інші, хто як хотів: хто по-українськи, хто по-російськи. Я, прийшовши, перевів усе справочинство на українську мову, всі документи стали проводитися українською. Комсомольців у районі було 40 тисяч, тому я став таким собі "фюрером" на 40 тисяч осіб. Я робив своє, проте було дуже багато сил, яким я стояв кісткою у горлі, вище були Львівський міськком і Львівський обком комсомолу. У міськкомі комсомолу були керівники, які мене не любили. Зокрема перший секретар, але був і другий, який прагнув нашкодити своєму шефові. Такі собі інтриги!

Перший секретар Львівського обкому комсомолу Володимир Жипа, коли мене призначали, був у відрядженні, його обов'язки виконував другий секретар. Цього чоловіка я назву – Семен Андрущак. І ось Семен Андрущак, галичанин із діда-прадіда, мій приятель, який знав, що я – добрий українець, а я знав, що він – щирий українець, зробив усе, щоб за відсутності першого секретаря швидко провести мене на цю посаду. Бо то треба було, щоб спочатку партія дала згоду, а тоді мене провели через міськком, обком та погодили в ЦК комсомолу України. То була довга історія, але цей чоловік дуже швидко оформив усі папери, щоб саме я пройшов, використавши момент, коли він мав владу.

– Андрущак?

– Семен Андрущак. До речі, майбутній полковник КДБ, заступник начальника Житомирського обласного управління цієї організації – це вже було після закінчення його комсомольської кар'єри. Ось знову на більшовицькому сленгу – "прокол", бо такий свідомий українець у "конторі", як вони самі себе називали, працювати не мав. Річ у тому, що це була своєрідна гра. Компартія старалася довести, що довіряє і "західнякам", бо ж формується "єдина спільність – радянський народ". Але повної довіри Андрущак, звичайно, не мав – він і дня не працював у Західній Україні, лише на Сході! До речі, скажу Вам ось що: тоді на професійній роботі в комсомолі працювали порядні люди, з них 5 % – щирих українських патріотів як мій колега, вчительський син Ігор Луцишин, з яким ми в кулуарах обговорювали дуже серйозні національні проблеми. Це за моїми особистими підрахунками. Але 80 % – це були кар'єристи та негідники або й прямі сексоти КДБ. Та повернімось до тодішніх подій.

Як я вже говорив, ставши першим секретарем, перевів увесь райком на українську мову. Ховати шило в мішку довго не можна, як би ти не прикидався, але коли вони бачать, що ти нібито лояльний, але робиш свою справу, то все-таки до них доходить із часом, хто є хто. За деякий час у партійних органах склалася про мене певна думка. Насамперед я ніколи і ніде не виступав російською. Перший секретар райкому комсомолу був членом райкому партії, а коли так, то мав виступати час до часу на пленумах райкому партії. Десь на початку 80-х років на пленумах райкому партії лише дві особи виступало українською мовою. Це теперішній академік НАН України, керівник Інституту регіональних досліджень Мар'ян Іванович Долішній і Якимович. Решта виступали російською мовою.

А ще я дружив з українською інтелігенцією Львова і про це Курапову доповідали. Це, звичайно, йому не сподобалося, він почав придивлятися до мене, побачив, що я проводжу українізацію, що я не виконую ніяких розпоряджень щодо зросійщення молоді. Офіційні, таємні розпорядження щодо повсюдного впровадження російської мови, приходили спецпоштою. Я їх читав, а ті, які проходили по лінії комсомолу, мусив знищувати за актом через деякий час, за місяць, чи за два, як було встановлено. Я особисто мав знищувати таємні документи, які приходили з ЦК комсомолу України і ЦК ВЛКСМ з Москви. Між іншим, ці документи я зберіг, вони в мене є. Та вони є і в теперішніх партійних архівах, які сьогодні розсекречені, але я їх тоді беріг для історії. Коли Курапов мене "розкусив", я став для партійних органів персоною небезпечною.

У січні 1982 року, коли мені виповнилося 30 років, відбувалася міська партійна конференція, на яку мене обрали делегатом. Я сидів з Кураповим, і саме тоді він розпочав зі мною таку першу розмову: "Ось у районі звільнилося місце начальника житлово-експлуатаційного об'єднання, а Ви за фахом інженер-будівельник, ми Вас рекомендуємо туди". Що це означало? Я зрозумів відразу: партія знає, хто я насправді, і що ніякої партійної кар'єри мені не бачити, що мене просто хочуть зіпхнути з ідеологічної на господарську роботу, де я ніякою ідеологією не мав би займатися. На цьому моя ідеологічна кар'єра закінчувалася. Посада начальника об'єднання була дуже важкою, коли він мені її запропонував, я відповів, що мушу подумати. Подумавши, за тиждень сказав, що я відмовляюся від цієї посади. За якийсь час він мені знову дзвонить і каже: "Ну, все-таки Ви думайте добре". Я знову сказав, що я не хочу. Десь воно заспокоїлося на місяць-два, а та посада і далі була

вакантною. Аж у травні, через 5 місяців, мене кличе Володимир Літюга, голова районного виконавчого комітету – це структура господарська… І каже: "Ходи до мене працювати начальником житлово-експлуатаційного об'єднання". Ви знаєте, я вже давно зрозумів, що партія все одно мене хоче позбутися, а в мене тоді була дуже складна ситуація з житлом. Ми жили в сімейному гуртожитку, в кімнаті площею 11 квадратних метрів. Можете собі уявити, що це таке? Тут, у мене в кабінеті, зараз десь метрів 45, а це 11. Одна кімнатка, де нас жило четверо [Інтерв'ю відбулося у кабінеті Б. Я., у Науковій бібліотеці Львівського національного університеті ім. Івана Франка, де працює директором – *Б. Р.*]. Вільний в кімнаті був десь квадратний метр, решта – закладено ліжками.

Правда, там був ще маленький туалет і мініатюрна кухня. Я й кажу В. Літюзі: "Ну, дивіться: я пішов з автобусного заводу, не доробився до житла, зараз ітиму з посади першого секретаря райкому комсомолу, думав, що хоч тут якесь житло мені дадуть – не дають". Він тоді каже: "Якщо ви в мене працюватимете на цій посаді, то житлом вас забезпечу". Я погодився. І з серпня 1982 року став начальником житлово-експлуатаційного об'єднання.

Це була тоді величезна структура, зараз уже й немає. Тоді у Львові існувало п'ять районів: Лєнінський, Шевченківський, Залізничний, Радянський, Червоноармійський. Отже, в районі мешкала п'ята частина Львова, та ще й центральна, найскладніша частина міста. У моєму підпорядкуванні був мільярд основних фондів. Вдумайтеся, мільярд російських карбованців основних фондів на тодішній курс. Я був наймолодшим серед начальників об'єднань районів. Мені було всього 30 років, коли очолив півторатисячний колектив. Офіс був тут, зовсім близько, на розі вулиці Чайковського та Стефаника. Я це приміщення відремонтував, воно було до того в поганому стані. Досі там є експлуатаційна структура, але вже інша, набагато менша, ніж за мене. До речі, саме тут була свого часу редакція відомої львівської польськомовної газети "Kurjer Lwowski", де 10 років "в наймах у сусідів" працював Іван Франко. Звісно, я про це тоді навіть не здогадувався. Але, видно, від долі не втечеш!

Ось тоді я познайомився з академіком Ярославом Ісаєвичем, а на той час він був всього лише молодим доктором історичних наук, завідувачем відділу в Інституті суспільних наук. Я його знав давно, але тільки по книгах. Для мене він був чи не святим. Сталося так, що йому треба було допомогти в особистих справах, а я працював на такій посаді, що міг допомогти. Я, звичайно, пішов назустріч Ярославові Дмитровичу, і ми заприятелювали у 1983 році.

В одній з розмов він сказав: "Я бачу, що Ви – людина гуманітарна, як Ви можете працювати в такій структурі, чи воно Вам подобається?". Я кажу: "Ні, не подобається". Як воно може подобатися, коли мене не раз піднімали серед ночі на всякі пожежі, на все, що стосувалося будинків, на аварії. Він каже: "А що Ви думаєте дальше робити?". Коли я йому розповів свою історію, він каже: "То ще не пізно – йдіть до мене. Я Вас прикріплю до себе, але потрібен папір від голови райвиконкому – Вашого безпосереднього начальника, що він дозволяє Вас прикріпити до Інституту суспільних наук для написання дисертації і здавання кандидатських іспитів".

Я пішов до голови райвиконкому, розповів, що хочу, а він каже: "А ти знаєш, що буде, як про це дізнаються партійні органи. Особисто Юрій Курапов?". Я кажу:

“Уявляю собі трохи”. Каже: “Мене виженуть з роботи, і тебе також”. Я йому: “Ну, добре, але чого вони мають про це дізнатись, – я ж говорю з Вами тет-а-тет”. Нагадую, його звали Літюга Володимир Євгенович. Дуже цікавий чоловік, зі Східної України. Я далі своє: “Все-таки, чому вони мають дізнатись про це?”. Він засміявся, каже: “Добре, я тобі підпишу, готуй!”.

Так я почав вчитися заочно в Ярослава Ісаєвича на історика. Почав виступати на наукових конференціях, бо вже був фактично заочним членом відділу, який він очолював в Інституті суспільних наук АН УРСР. На наукових зібраннях виступав не від районної виконавчої структури, а від Інституту суспільних наук – це було щось зовсім інше. Ніхто про це дуже не говорив, але в будь-якому разі, я вже почав прямувати до того, до чого давно прагнула душа. І в 1986 році склалося так, що я одержав можливість позбутися тієї немилої роботи, бо було дуже важко звідти вирватися. На щастя, ідучи в ЖЕО, я казав, що працюватиму три роки, а пропрацювавши чотири, почав проситися до димісії. “Ну, побачимо, як там, відпустимо”. Я наполягав: відпустіть і край – не мав сили працювати і там, і там, тобто і вчитися, і дуже важко працювати.

З тяжкою бідою нарешті я звільнився, оформився в Інститут суспільних наук і пройшов там усі сходинки: старший інженер, потім – молодший науковий співробітник, науковий співробітник, старший науковий співробітник, захистив дисертацію з франкознавства, керував якою, звичайно, Ярослав Дмитрович Ісаєвич. А в 1998 році перейшов на посаду директора Наукової бібліотеки університету, хоча розмова про це велася ще за два роки до того. Але тоді був директором Мирон Божко, я не хотів йти на “живе” місце , сказав: “Як він вийде на пенсію, тоді я працюватиму”. Отак у 1998 році я став директором університетської бібліотеки.

– Я хотів запитати щодо студентських років у Політехнічному інституті: які стосунки були між студентами різних національностей, між східняками та західняками?

– У Політехнічному інституті була ситуація трохи інша, ніж в Університеті, бо частина студентів Політехніки не цікавилася політичними проблемами взагалі. Які були стосунки? Цікава ситуація тут навіть не тільки зі стосунками між студентами, а навіть з тим, як велося викладання. Отже, викладали і українською, і російською мовами. Читав собі професор як хотів, але влада робила все, щоби професори читали лекції і провадили семінари та практичні роботи російською. Хоча було по-різному.

Коли я став студентом, ректором Політехніки працював тоді професор Григорій Денисенко. То був, я вважаю, великий український патріот. І він, як тільки міг, гальмував процеси російщення. Коли ж Денисенко, десь у 1971 чи в 1972 році, вихав до Києва, то на його місце призначили Михайла Гаврилюка, який, до речі, не мав другої дисертації, а був всього-на-всього кандидатом технічних наук. У Європі другу (докторську) дисертацію називають *габілітація*, у вас того нема, це в Польщі: доктор і доктор габілітований, у нас – кандидат наук і доктор. Наш кандидат – це ваш доктор, у вас нема другого докторського ступеня. Зате він був сином поета-комуніста Олександра Гаврилюка. Я не хочу звинувачувати Гаврилюка в тому, що він вже аж занадто старався зросійщити Політехніку, але його дружина говорила

лише російською, і вдома він використовував російську мову, не дивлячись на те, що був сином комуністичного українського поета, який загинув у 1941 році разом із Степаном Тудором від німецької бомби тут, у Львові, на теперішній вулиці Дорошенка. До речі, О. Гаврилюк і С. Тудор були дуже активними комуністами ще в міжвоєнний період.

– І він зовсім не розмовляв українською?

– Офіційно розмовляв. Я не знаю, як читав лекції, бо на моєму факультеті не викладав, але з дружиною розмовляв суто російською. Його дружина, до речі, працює зараз у Франковому університеті англійським філологом. Вона не росіянка – представниця якоїсь малої народності з Сибіру. Але в радянські часи розмовляла лише російською мовою, працювала на кафедрі іноземних мов у Політехніці, вела паралельну групу. Зараз вона, звичайно, в Університеті говорить українською.

Повернемось до політичних подій. Почалися репресії 1972 року, потім – 1973, розправа з Університетом, ми відчули, що російський тиск дуже посилився і в Політехніці. Частина викладачів навіть почала боятися і перейшла на читання лекцій російською. Але була й інша проблема, яка й зараз не вирішена належно, – відсутність українських підручників із технічних спеціальностей. Нам читав "Залізобетонні конструкції" – дуже важливий курс для інженерів-будівельників – доцент Іван Градюк. Він був українцем, але читав російською мовою, і мені було за те дуже прикро. У нашій групі, з 25 осіб, свідомих українців було мало: Антон Лучка з Тернопільської області, Анатолій Босенко, народжений на Східній Україні – його батьки деякий час жили в Галичині, він закінчував школу у Дрогобичі, та хіба я.

Антон і Анатолій – мої найближчі друзі, з якими я й досі підтримую контакти. Ми, звичайно, слухали лекції російською, а записували їх українською. Я жодного конспекту не писав російською. Не виконав жодної курсової роботи чи курсового проєкту російською мовою. І дипломну роботу робили українською. На диплом ми опрацювали альтернативний проєкт головного автобусного вокзалу Львова при вулиці Стрийській. Проєкт цієї споруди тоді розробляв один із державних проєктних інститутів, саме він і зреалізований, а ми здійснювали інший, на противагу, бо вважали, що проєкт професійної установи хибний. Над дипломною роботою нас працювало четверо: два архітектори і два інженери. І робота, і захист були українською мовою. Серед моїх однокурсників – росіяни говорили по-російськи, ми з ними – по-українськи, якихось антагонізмів не було, але й особливої любові також.

Чи я вважав їх своїми друзями? Ні. Оце ми недавно збиралися з нагоди 25-річчя від закінчення Політехніки, не всі приїхали – роз'їхалися люди по багатьох місцях: працюють і в Білорусії, і в Росії. Здалека приїхати не змогли, але зібралися зблизька. Ті, хто був із росіян, так і не перевчилися.

Знаєте, треба було мати сміливість виконувати завдання українською мовою. Були й українці, і росіяни, які читали лекції російською. З українцями півбіди-лиха, вони могли на це не звертати уваги, якою мовою ти виконав завдання, а росіянин міг спеціяльно ставити нижчу оцінку. Треба було мати певну громадянську мужність, бути добрим студентом, тобто такого рівня, який не боявся б, що тобі за мову хтось поставить погану оцінку.

– Але підпільної діяльності в інституті не було?

– Я не думаю, що була підпільна діяльність і в Університеті імені Івана Франка, в повному значенні цього слова. Зараз у нас складаються міфи про якесь розгорнуте підпілля. Підпілля було в Україні, але настільки засекреченим, як Греко-Католицька підпільна Церква. Якщо я і мав певну довіру в якогось кола, який мав вищий рівень довіри, то мене до такого другого рівня ще не допускали.

Не допускали з різних причин, вважаю, що це навіть філософське питання. Ті люди, які вже були засвічені, які відсиділи і повернулися з таборів, розуміли, що за ними стежать, а як залучатимуть туди молодь, то "спалять" її. Ми, свідомі українці, мали певні рівні, до яких нас допускали, а далі не допускали з одної причини: якщо почнеться розгалужене, справжнє підпілля, то все одно його КДБ десь врешті-решт "накриє", і то не буде на добро. Я Вам розказував про Михайла Сабригу – єпископа. Я його знав, був із ним на "ти", але мене допускали до певного рівня. З різних причин, не лише тому, що не довіряли, а й тому, що не хотіли мене "палити". Я свою роботу чесно виконував, і робив тоді для України все, що міг.

– А як щодо культурного життя серед студентів в інституті.

– Культурне життя було цікавим. Культура – якраз ота легальна сфера, де більш-менш не утискали. Пробували, але не завжди виходило так, як хотілося владі. Це той напрямок, де можна було себе якось проявити.

Моя дружина Оксана, ще до того, як ми одружилися (а ми дружили зі школи, вона від мене на рік молодша), вступивши в університет за два роки після мене, співала в університетському ансамблі "Черемош". "Черемош" не співав російських пісень, за весь концерт мали хіба що одну пролетарську пісню проспівати, а решта були українськими. В ансамблі була велика балетна група, потім її і мої подруги брали участь в університетському симфонічному оркестрі.

Я не пішов у "Черемош" тільки з однієї причини – не мав голосу. Я грав на двох інструментах, але закинув свої музичні проби ще у школі. У сьомому класі загальноосвітньої школи закінчив музичну школу і лише до 10-го ще грав у духовому оркестрі. Вступивши до Політехніки, мав багато роботи. У Політехніці дуже важке навчання. Маючи сьогодні дві спеціальності, можу сказати, що все-таки історія легша від того, чого мене вчили в Політехніці – опору матеріалів, нарисної геометрії, вищої математики у великому обсязі, фізики тощо.

У Політехніці проводилися щорічні весняні фестивалі "Весна Політехніки".

– А я знайшов у документах, що студентів, які захоплювалися такою музикою, як Клейман, відраховували з комсомолу в Політехнічному?

– Щось було, але Ви знаєте, за що тоді відраховували? Не лише за музику. Треба було ще чогось. Знаєте, є таке українське прислів'я: "Мовчи, язичку, будеш їсти кашку". І десь ми того прислів'я у студентські роки дотримувалися. Відраховували, коли ти починав багато говорити, говорити там, де не треба було. Це було першою причиною, а потім довішували інше. Якщо ти мовчав, то робив спокійно свою справу навіть у художній самодіяльності. Тобто, треба було бути дуже обережним. Якщо когось відраховували за музику, то музика були хіба що приводом, за яким стояли політичні доноси.

Які саме? Десь той, хто під Бітлз виступав, почав критикувати радянську владу, що вона, бачите, не розуміє цієї музики. Мій однокурсник Яша Клейман грав таку музику, що все проходило, і ніхто до нього не чіплявся.

– А чи була якась літературна діяльність, чи брали участь в інших заходах?

– Ні-ні, це вже інша справа! Літературою ми цікавилися, цікавилися дуже серйозно. Читали багато. Оскільки я був книголюбом, то майже щодня ходив до книгарні…. Кожну найновішу книжку, яка стосувалася української літератури, перекладів з інших мов, я не тільки читав, а й купував. Ще зі шкільних років започаткував свою бібліотеку, маю унікальні видання.

У кімнаті в гуртожитку, де я жив з Антоном Лучкою, з Анатолієм Босенком та Валерієм Биковцем, завжди було багато художньої літератури. Найбільше літературою цікавилися ми з Анатолієм Босенком. Антон і Валерій читали менше. Антон був дуже талановитим інженером, він закінчив художню школу, прекрасно малював, чудово креслив, найкраще з нас. Коли, наприклад, мені треба було витратити три години на роботу, він міг її зробити за годину. Проте літературою він цікавився менше. А ми з Босенком дуже багато читали.

Так що на книги нам часу вистачало. Я б не мав таких гуманітарних знань, якби постійно не нагромаджував їх у студентські роки і пізніше. Справді, я не став би тим, ким є зараз.

Розкажу вам лише один епізод, може виглядатиму хвальком, але це справді так було. Я добре вивчив не формальну історію, не таку, яку вчили в Університеті (в ті часи історичний факультет був, можливо, найбільше заідеологізованим. На філологічному факультеті не було стільки ідеології, а історія в радянському розумінні – суцільна ідеологія. Кандидатський іспит я складав із випускником, який закінчив на відмінно історичний факультет Університету. Я дуже хотів послухати, як він відповідає. Мені стало дуже приємно, що я набагато більше від нього знаю.

– Як Ви оцінюєте ідеологічну атмосферу в Політехнічному інституті порівняно з університетом?

– В Університеті навчалися національно свідомі люди, але ідеологічний тиск на Університет був набагато більший, ніж на Політехніку. Нас менше пильнували: "Там технарі", – махали на нас рукою. А Університет постійно був під контролем КДБ, як ні один вищий навчальний заклад Львова. Якщо КДБ мав своїх агентів, а він мав їх всюди, то в Університеті було найбільше. За найменше висловлювання проти режиму можна було вилетіти з Університету.

Я ще одну річ пригадав. Дідів брат, отець Микола, дивився десь значно ширше, коли радив стати комсомольським керівником. Це історія часів сумнозвісних подій 1973 р. з ленінською стипендіанткою студенткою четвертого курсу історичного факультету Університету Мар'яною Долинською. Вона була відомою особою, єдиною студенткою у складі Львівської обласної ради депутатів трудящих, дуже добре знала Романа Козовика. Ми через нього познайомилися з Мар'яною. Незадовго після того Мар'яну Долинську виключили з комсомолу, а це означало автоматичне відрахування з Університету. Отже, Мар'яна Долинська змушена була піти працювати і влаштувалася на Львівський автобусний завод. Десь у 1977

році вона приходить до мене в комітет комсомолу і каже: "Богдане, мені треба, щоб мене прийняли ще раз у комсомол. Я хочу вступати в інститут, а якщо не буду комсомолкою, то, звичайно, не вступлю".

Ми прийняли її в комсомол, виписали комсомольський квиток – дзвінок мені з райкому комсомолу: "Ти чого прийняв Долинську в комсомол, її ж виключили за націоналізм з Університету?!". Я кажу: "А чого ми її мали не прийняти? Вона покаялася, пропрацювала багато років звичайною робітницею, то які були в мене підстави не приймати?". Хоча я дуже добре знав, кого приймаю в комсомол. Мене трохи посварили, та й на тому сталося.

Мар'яна поїхала до Москви, вступила заочно в технічний виш, який закінчила за спеціальністю "Патентознавець", працювала за фахом в інженерній групі реставраційної організації, а коли розвалився Радянський Союз, у 1992 чи у 1993 році поновилася на п'ятий курс Університету, закінчила, здобула нарешті свою першу, вимріяну, спеціальність, маючи вже другу, нещодавно захистила кандидатську дисертацію з історії*. Для блага України можна було використовувати і легальні, а не лише підпільні шляхи.

Якби ми мали такий сформований вищий ешелон свідомої партійної еліти, як Балтійські держави, то мали би менше проблем зараз. У нас склалася така ситуація, що до вищого ешелону партійної еліти пробивалися в основному кар'єристи зі сходу, серед них свідомих людей було мало. І коли хтось когось звинувачує лише за те що, мовляв, ти був у комсомолі чи партії, рації не має. Не крикуни будують державу, а люди, які є фахівцями своєї справи. Демагогів, на жаль, у нас багато, дуже багато патентованих патріотів, які патріотизм зробили своїм фахом. Але мені з ними не по дорозі!

– А щодо Мар'яни Долинської, вона була завжди свідомою українкою?

– Я переконаний, що так. Те, що вона стала тоді депутатом обласної ради – це випадок. Тоді треба було на депутата одного студента – доля випала їй. Коли треба було секретаря комсомольської організації Автобусного заводу, тоді доля вказала на мене. Це – випадок. Просто вона мала певні дані, була розумною, могла з трибуни сказати мудре слово. Але вона була свідомою, і коли дійшло до відрахування з Університету, своїми принципами не поступилася.

– А Ви головно читали українську літературу чи й зарубіжну?

– У перекладі, звичайно, читав багато.

– Яких авторів?

– Кого я тільки не читав : Гемінгвея, Драйзера, Шекспіра, Ґете, Шіллера, Гайне... Дуже любив французьку літературу – читав Гюго, Золя, перечитував відомого ще зі шкільної лави Жуля Верна. З чеської читав Чапека, Гашека, звичайно, його відомий твір "Пригоди бравого вояка Швейка", з новогрецької літератури – Казандзакіса. Мене дуже вразили новели класика японської літератури Акутагави

* Сьогодні М. Долинська – доктор історичних наук, професор Національного університету "Львівська політехніка" (*прим. ред.*).

Рюноске, які вийшли в українському перекладі десь у 70-х роках. Та й багато інших, зокрема іспанську, перську.

– Ви читали журнал "Всесвіт"?

– "Всесвіт" я передплачую відколи приїхав до Львова від 1969-го року і дотепер. Того ж року почала виходити серія "Зарубіжна новела". А в 70-х роках з'явилося українське видання в чотирьох томах Гемінгвея, яке я перечитав повністю. Особливо подобалися романи "По кому подзвін" та "Фієста, або сходить сонце."

– Був український переклад? Хто переклав?

– Є чудовий переклад, працювало багато перекладачів, зокрема Митрофанов багато перекладав, Паламарчук, Пінчевський, Покальчук, Соколовський, Людмила Гончар. Майже повне зібрання творів цього великого письменника.

– Я бачив лише російський варіант.

– Український переклад просто прекрасний, набагато кращий від російського. Найкращі наші перекладачі – це величезний духовний капітал. Борис Тен – перекладач із класичних мов, який переклав повністю "Іліаду" та "Одіссею", такого рівня російська мова не має і навряд чи матиме! Григорій Кочур – перекладач світового масштабу. Зараз у бібліотеці видаємо біобібліографічний покажчик цього видатного діяча культури. Ми мали геніального Миколу Лукаша, який перекладав із понад тридцяти мов. Юрій Мушак, Йосип Кобів, Андрій Содомора… Я збирав книжкові серії "Зарубіжна новела", "Перлини світової лірики". "Вершини світового письменства", багатотомні видання класиків світової літератури, які тоді бачили світ в одному з найбільших видавництв Європи – "Дніпро" в Києві.

До речі, всесвітньовідомий роман Маріо П'юзо "Хрещений батько" завдяки головному редактору Дмитрові Павличкові вперше вийшов українською мовою, а не російською.

– Ви читали не російські – лише українські переклади світової літератури?

– Зрозуміло, якщо був український переклад, то читав український, а якщо не було, то читав російський. Читав журнал "Иностранная литература" – російський журнал, на кшталт нашого "Всесвіту". Але я й досі переконаний, що тодішній "Всесвіт" був вищого рівня.

– Чи Ви дружили з художниками, письменниками...?

– З львівськими художниками я подружився під час роботи в житлово-експлуатаційному об'єднанні району. Тоді звільнялися підвальні приміщення, і в тих підвальних або стрихових, десь мансардних на горі приміщеннях, не дуже придатних до житла, облаштовували художні майстерні. І від мене як від посадової особи залежало, чи виділяти ці майстерні художникам.

Дуже добру художню майстерню отримав наш видатний художник Володимир Патик. Я допомагав навіть тим, за яких мене могли звільнити з роботи. І слава Богу, що так сталося. Маю на увазі передовсім Богдана Сороку. Я його не знав особисто, але його добре знав Володимир Патик. Він звернувся до мене і сказав, що Сорока

дуже потребує майстерні. Я знав, що батьки Сороки репресовані, що вони були лідерами національно-визвольного руху. Я дуже ризикував, але тішуся, що допоміг, як і художникам Михайлові Безпальківу та Михайлові Дзядикові, скульпторові Леонідові Юрчуку та й іншим.

Потім допоміг організувати, але то вже працюючи в Інституті суспільних наук, міжнародний симпозіум "Іван Франко і світова культура" і величезну мистецьку виставку. Ярослав Ісаєвич був вченим секретарем, а я його помічником. Ще з нами активно тоді працював Юрій Зайцев.

Організували знамениту виставку художніх листівок Михайла Забочня, відставного полковника Радянської армії, українця з Москви, видали каталог тієї виставки. Потім я допомагав організувати виставку київського художника, народженого на волинському Тернопіллі, Івана Марчука, який зараз в основному живе за кордоном і якого добре знає закордонний мистецький світ. Він закінчив Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва. За моєю участю вийшов перший каталог його видань, бо радянська влада його не сприймала. Так що з художниками в мене було дуже багато контактів. Я знав класика українського живопису Романа Сельського. Мене познайомив із ним Ярослав Коваль, чи Ви за нього що-небудь чули?

– Я щось чув.

– Я думаю, про Коваля-фотографа, який був другом усіх видатних діячів нашої культури міжвоєнного періоду, знає дуже багато Ярослав Ісаєвич. Він мене й познайомив із Ковалем, а Коваль – із Сельським. У будь-якому випадку, ці спілкування були дуже теплими, приємними і незабутніми.

– Розкажіть про позитивний та негативний моменти навчання в Політехнічному інституті.

– Мені найбільше не подобалося, коли викладали російською мовою, особливо, коли по-російськи викладали українці – це було дуже боляче! Був такий росіянин, доцент Володимир Шаповалов, дуже розумний чоловік, він керував моєю дипломною роботою. І коли ми з Антоном Лучкою почали з ним говорити відверто на теми української мови, то ця надзвичайно інтелігентна людина сказала, що він навіть ніколи не задумувався над цією проблемою. Він думав, як гарно, коли той чи той українець читає по-російському, а потім переходить на українську і відповідає, був переконаний, що це добре – свято переконаний. Ви уявляєте? Він навіть не думав, що це десь нас болить, і що це ненормальна ситуація для України.

– А позитивний?

– Позитивне – це молодість, наша молодість. То чудо, коли в 1969 році наш футбольний клуб "Карпати" завоював Кубок СРСР з футболу, коли тут, у Львові, була перша демонстрація, величезна стихійна демонстрація. Я того ніколи не забуду. Далі – Львівські театри, ми ходили часто в театри та в кіно. До речі, на мою молодість припала епоха розквіту українського поетичного кіно (Параджанов, Драч, Осика, Іллєнко). Так що позитивного також було багато – це і спілкування з багатьма людьми, які вже давно в інших світах, це кохання, молодість, мрії, розчарування, біль за свою знедолену націю – все, що хочете. Але важко жилось, важко. Той

постійний тиск ми відчували. Те, що відкриватись можеш лише найближчим друзям, думати, щоб не сказати зайвого, що маєш говорити одне, а думати інше, перейматись, щоб навіть друг тебе не зрадив. Але, слава Богу, цього останнього в моїм житті не було.

– Ви вчилися в політехнічному інституті від шістдесят дев'ятого року до сімдесят ...

– ... сімдесят четвертого.

– Знаю, що ідеологічна ситуація в політехнічному інституті в 70-му році була складною, коли на комсомольських зборах говорили про "сибаритів" та "хіпі" і відрахували студентів. Чи Ви пригадуєте як це було?

– Відрахувань студентів із Львівського політехнічного інституту за те, що вони були "хіпі" чи "сибарити", не пам'ятаю. Відраховували в основному за неуспішність. Ідеологічний тиск у Львівському політехнічному інституті, звичайно, був, але менший ніж в Університеті імені Івана Франка. Звичайно, що в кожній групі КДБ старався мати хоча б одного свого сексота. Хто був в нашій групі, чесно кажучи, я не знаю досі. Національно несвідому і примітивну людину неважко було заангажувати до такої негідної справи.

– Навіть із місцевого населення Західної України?

– Могло бути.

– Справді?

– Рівень інтелігентності (не інтелекту, це різні речі!) в Політехнічному інституті був значно нижчий, ніж у Франковому університеті.

– Чому?

– Дуже просто – в нас було менше студентів із родин інтелігенції, а більше дітей робітників та селян. Не можу казати на загал, але говорю про свій та близькі до інженерно-будівельного факультети.

– Чому був такий брак політичної заангажованості?

– Я би не сказав, що це був брак політичної заангажованості, але вона була відсотково меншою. Як більш прагматичні люди, ми намагалися менше говорити і виявляти свої почуття.

– А чи більшість студентів в інституті були з місцевого населення Західної України?

– Мабуть, більшість в інституті була, але в моїй групі практично 50 відсотків було росіян.

– За національністю?

– Майже 50 %, так будемо казати.

– Розкажіть про комсомольські збори інституту 70-го року.

– Я пригадую, було щось таке. Чи не тоді великим "героєм" став тодішній секретар комітету комсомолу Політехніки Олександр Покровський, після чого його швидко зробили головним комсомольським ідеологом Львова, призначивши другим секретарем Львівського міськкому комсомолу. Взагалі, в міськкомі комсомолу підібрали тоді супер команду – перший, другий і третій секретарі, майже всі завідувачі відділів міськкому комсомолу говорили винятково російською мовою.

Коли я працював на автобусному заводі, а потім у райкомі комсомолу, то у 1980 році мав щастя отримати путівку через бюро молодіжного туризму "Супутник" на Балтійський круїз. Вона коштувала тоді близько 600 радянських карбованців. Ми були в Данії, ФРН, Англії і Франції – в чотирьох, як тоді називали, капіталістичних країнах. У Копенгагені відвідали дільницю Християнія, столицю хіпі в Європі. І бачив тих хіпі в 80-му році на живо. Звичайно, це видовище справило гнітюче враження. Я вважаю, що тодішня влада, власне, тодішня ідеологія, правильно робила, що боролася проти цього суспільного явища. Інша річ, що вона робила це вкрай специфічно.

– Так. Але чи це була резонансна справа у Львові тоді у 70-му?

– Найрезонантнішими були події 1973 року. Порівняно з тим, що сталося в 1973 році у Львівському (тоді державному) університеті імені Івана Франка все решта – дрібниці. Там били по українству системно, дуже жорстоко били. Били в національний корінь, а не імітували боротьбу з якимись шкідливими західними течіями.

– Я хотів запитати про комсомол. Чи ви брали участь у керівництві комсомольськими оперативними загонами?

– Ні. Фактично, ніколи. За розподілом обов'язків у райкомі комсомолу питаннями оперативних комсомольських загонів займався суто другий секретар. До того ж не завжди першому секретареві й довіряли. У найвищому партійному керівництві союзних республік ставлеником Москви завжди був другий секретар, що виконував роль "сірого кардинала". Якщо мав до них стосунок, то лише як перша особа в райкомі комсомолу. Я намагався переконувати свого другого секретаря, до речі, українця, тепер дуже багатого і відомого чоловіка Петра Писарчука, щоб він не дуже старався. І, взагалі, завжди вважав, що ці "дзержинці", комсомольські оперативники, були злом, яке видумала радянська влада.

– Злом?

– Так.

– Чому?

– Вони виховували в молоді жорстокість. Давали їм право знущатися над інколи невинними людьми. Яскравий приклад цього – наш теперішній Глава адміністрації Президента України Віктор Медведчук, який, будучи в оперативному комсомольському загоні, вчинив розбій над невинною дитиною. І за це відсидів сім місяців у в'язниці. І ніхто цієї судимості з нього зняти не зможе.

– А такі випадки, напевно, були тут, у Львові?

– Може десь були, але за мого керування в нашому райкомі не було. Я керував Ленінським райкомом міста Львова у 1979–1982 роках і можу покласти руку на серце – я того не допустив.

– Які позитивні та негативні сторони комсомолу, на вашу думку?

– Комсомол на загал – аморфне поняття. В мене в райкомі числилося десь сорок дві тисячі комсомольців. Тобто, фактично, комсомольцем була кожна молода людина у віці 14–28 років. Бо не будучи комсомольцем, ти не міг стати студентом вищого навчального закладу, отже, залишався без вищої освіти. Я не вважав, що це розумно. Отже, поза комсомолом було максимум 10 % молоді. Комсомол – організація, створена суспільством чи, власне, ідеологічною тоталітарною системою, без якої молодь просто не могла обійтися.

Але ще треба розрізняти професійних комсомольських працівників і рядових комсомольців – зовсім різні категорії. На відсотків 80 (це моя експертна оцінка) професійні комсомольські працівники були кар'єристами. Я про це вже говорив вище.

Іван Багряний у 60-х роках сказав сакраментальну фразу: "Незалежну Україну будуватимуть ті, хто сьогодні в партії та комсомолі". До речі, його роман "Сад Гетсиманський" художньо сильніший від "Архіпелага ҐУЛАГ" А. Солженіцина, набагато краще розкриває суть більшовицького тоталітарного режиму та й написаний раніше. Але світ знає Росію, а не Україну.

– Чи ви слухали ці слова по радіо, чи пізніше?

– Ми слухали "Свободу", мали добрих вчителів – я Вам розповідав вже про Василя Михайловича Стасину. Ми багато чого знали.

– Але Багряного ...?

– Я знав у сімдесятих роках, що такий письменник існує і навіть те, про що писав. Не мали лише текстів, бо не пропускала "залізна завіса". Читали його твори значно пізніше. Я прочитав їх у Канаді у 1989 році.

– Чи Ви вважаєте, що місцевим не довіряли під час висунення на посаду?

– Таки дуже не довіряли. Коли я йшов у комсомол, вони пробували перевірити, та, як бачите, помилилися. Про дідового брата, отця Миколу Якимовича, забули. Мій батько у 1944 році був мобілізований до Червоної армії. Його кинули в м'ясорубку у Прибалтиці, був важко поранений, повернувся з війни інвалідом, вчителював, "не висовувався". Вони ніби почали довіряти, але це все було не важливо. Тільки коли партія почала розпадатися, 1988–1990 роки, тоді на посади перших секретарів райкомів почали ставити місцевих.

– І ситуація, в основному, не змінилася у 70-х роках?

– Не змінилася. Перші поступки в тому плані почалися фактично за М. Горбачова.

– Чи Ви знаєте, хто був у керівних посадах, скажімо, в обкомі партії?

– Звичайно.

– З місцевого населення?

– Ні. На керівних посадах на рівні секретарів обкомів партії не було нікого. На рівні перших секретарів райкомів партії в області було кілька осіб.

– Хто?

– Брич, наприклад, в одному з районів на Львівщині. Ще хтось, але це – одиниці. У Львові в райкомах партії не було жодного місцевого першого секретаря, жодного другого секретаря. У 80-х роках секретарем Шевченківського райкому компартії став Михайло Шевців, який сьогодні очолює ВАТ "Львівгаз". У Львові керували люди, як, наприклад, Юрій Курапов, – душителі всього українського. Це найодіозніша фігура з усіх перших секретарів райкомів партії в області. А хто керував обкомом партії, то ви собі не можете уявити.

Я трохи знав Віктора Федоровича Добрика. Коли він був першим секретарем Львівського обкому, я працював у райкомі комсомолу. Він народився в Дніпродзержинську. (До речі, місто, хоча й має чудову історичну назву – Кам'янка, й досі носить ім'я одного з найбільших злочинців проти особи і людства, творця більшовицької кривавої охранки Фелікса Дзержинського, поляка, якого зневажають самі поляки). Мати його працювала з Леонідом Брєжнєвим, його партійна кар'єра була стрімкою. Він спочатку став першим секретарем Івано-Франківського, далі Львівського обкомів партії і членом ЦК КПРС.

До Віктора Добрика треба було знайти специфічний підхід. І наша інтелігенція це дуже вміло робила. Прикладом такого підходу було діяння Романа Лубківського, голови Львівської організації Спілки письменників. Саме він домігся, щоб у Підлиссю, на Золочівщині, було відновлено садибу греко-католицького священика, письменника, Будителя національного відродження Галичини, творця безсмертного альманаху "Русалка Дністрова" Маркіяна Шашкевича. Тут дуже допоміг Олесь Гончар. Відновлено плебанію, де він народився, перенесено пам'ятник різця Дмитра Крвавича. Створено один із найкращих музеїв України. Це зроблено за радянського часу. Просто зберігаємо те, що зуміли тоді зробити.

На мою думку, якби ми були настільки свідомими й мали сили охопити партійно-радянський апарат свідомими кадрами – ми би сьогодні були і в НАТО, і в ЄС.

– А ви не вважаєте, що Вам просто не довіряли?

– Мені спочатку справді трохи довіряли, а потім швидко розкусили. Вже на останньому році праці мені не довіряли зовсім. На пленумах райкому партії, а я був його членом, виступав лише українською. Хоча я нібито говорив те, що мали говорити в партійному органі, але факт, що робив це українською мовою, було дуже погано для мене, і для моєї кар'єри. Я знав, що мені дорога в партійні органи закрита. Вони мене спихали з тої посади півроку, я ставив певні умови, але знав, що мене на партійну роботу ніколи не візьмуть. Я себе спалив. Палив свідомо. Не міг перейти межу, якої не міг перейти. А моєю межею була рідна мова.

– Я хотів би повернутися до запитання про музику у Вашому дитинстві і потім вдома, чи творчі люди співали пісень Січових Стрільців, повстанські? ...

– Співали. Пісні Січових Стрільців співали, але дуже мало і дуже боязко. Я пам'ятаю це ще з глибокого дитинства, з 50-х років. Мій дід їх знав. Мої односельці їх співали, але співали на весіллях, і то не ідеологічні, а більше нейтрального змісту. Добре пам'ятаю пісні, які співали в рідному селі Серафинцях, про гостру кулю, яка пробила стрілецькі груди о пів до другої години. Також "Зажурились галичанки".

Я вже розказував про мого вчителя музики Сидора Сімка, який другий наш національний гімн на слова Івана Франка "зробив" революційною піснею і ми без слів її грали у шкільному оркестрі. У нас, у Серафинцях чи потім у Городенці, на весіллях ніколи не співали російських пісень. Це було непристойно. Ніхто навіть не пробував.

Студентські роки. Вибух Володимира Івасюка. То було щось надзвичайне. Пісня Івасюка – наша національна ідентичність. Золотий вік української естради. І коли Івасюк загинув, у 1979-му році, я вже працював секретарем комітету комсомолу автобусного заводу. Ми його ховали. Ми, комсомольці, його ховали! Моя комсомольська організація. Весь комітет ішов із вінком на похорон.

– Які були наслідки?

– Якось обійшлося. На мене просто не звернули уваги і пропустили повз вуха. Наслідки були для тих, хто ходив на могилу Івасюка, вже після похорону. Для тих, хто був на похороні, нічого не було, КДБ ще взагалі не розумів, що може бути щось подібне. Вони зорієнтувалися пізніше. Проти шанувальників – відвідувачів могили, розпочалися репресії, не одну долю зламали. На похороні я з вінком йшов у перших рядах. Я – секретар комітету комсомолу Львівського Ордена Трудового Червоного Прапора автобусного заводу імені 50 річчя СРСР, який мав дві з половиною тисячі комсомольців під рукою!

– А ще щось пригадуєте про похорон?

– Я цей похорон бачу, закривши очі. Це був не похорон, а справжня національна демонстрація з мітингом біля відкритої, а потім закритої могили нашого генія і кумира. До речі, ми з дружиною знали Володю особисто. Одного вечора нас познайомив тепер народний артист і професор, наш приятель Ігор Кушплер.

На все життя запам'яталася полум'яна промова на цвинтарі Ростислава Братуня. Не можу зараз переповісти, що точно, але він виголосив винятково патріотичну промову. Потім почали співати пісень, розпочавши зі стрілецької жалобної "Видиш, брате мій" на слова Богдана Лепкого, музика Левка Лепкого. Ми всі плакали. Уявити собі похорон Івасюка не можливо. То треба було бути там. Це був грандіозний український протест проти радянського режиму. І там були всі – і комуністи, і комсомольці, але свідомі. Ну і КДБісти були, але мало – не взяли необхідних технічних засобів. Вони не могли собі уявити, що таке може бути. Думаю, були шоковані значно більше, ніж ми.

– Я знаю, що були інші промовці. Читав у документах, що Роман Кудлик читав вірш.

– Справді, він читав свого вірша. Роман Кудлик, між іншим, вже у молодості був одним із надзвичайно талановитих українських поетів. З моєї ініціативи він увійшов до складу комсомольської делегації на третьому Фестивалі молоді України. Я його брав зі собою до Києва.

Всупереч деяким силам, які хотіли, щоб на з'їзд ВЛКСМ до Москви поїхав несвідомий російськомовний артист балету з Львівського оперного театру, я особисто зробив усе, щоб поїхала справжня українка Леся Бонковська, по лінії матері з відомої родини Байко, тепер заслужена артистка України, акторка Національного театру ім. Марії Заньковецької.

– А в котрому році це було?

– Той фестиваль молоді? До ювілею комсомолу України. А комсомол України створений в 1919-му році. Це був 1979 рік.

– Тоді Кудлик не мав роботи, так? До 80-го року?

– Те, що він став делегатом молодіжного Фестивалю сприяло тому, що з нього зняли невдовзі чорну запону.

– Чи Ви знали про про групу "Арніка"?

– Про кого?

– Про групу Віктора Морозова? Можливо вони не були так популярні тоді?

– Та знаю! Чого не знаю!? Я вам більше скажу. Коли працював секретарем комітету комсомолу на автобусному заводі, то був особисто причетний до створення групи "Ритми Карпат", яку очолював Ігор Білозір і яка стала потім "Ватрою". До речі, саме я познайомив тоді композитора-початківця з уже відомим талановитим поетом Богданом Стельмахом. "Арніка" знаходилася при медінституті. То було дальше від мене. Ми чули, ми знали про Віктора Морозова, хоча я не знав його особисто. Порівняно з Івасюком він був іншим, навіть зовнішньо. Я взагалі думав, хто він? Чи вдає, що він українець, а сам хтозна-хто? А тепер Віктора дуже добре знаю і дуже шаную. Я його зараз шаную більше, ніж будь-коли, не лише за його пісні, а й за чудові переклади з англійської на українську мову.

– Дуже дякую.

– Прошу. Оскільки нашим спільним учителем був один із найвидатніших українських істориків Ярослав Дмитрович Ісаєвич, я бажаю Вам, на Вашій Батьківщині – у Сполучених Штатах Америки – широкої наукової долі, щоб Ви завжди пам'ятали про Вашу велику місію – відкривати для великої американської модерної нації великий давній український народ, його багату історію та культуру.

Білл Ріш
20–21 квітня 2000 р.; 9 липня 2004 р.